

בדין המשמיע לאזניו והמסתעף לדין שומע כעונה

השמעת קול היכא דאושא מילתא

"ויצא משה ואהרן מעם פרעה ויצעק משה אל ה' על דבר הצפרדעים אשר שם לפרעה" (שמות ח, ח)

וכתב בשפתי חכמים דהטעם שמשה החל לזעוק דווקא עתה, משום שלקול רעש הצפרדעים היה מן הנמנע ממשה לשמוע את עצמו, והא קי"ל דהמתפלל צריך להשמיע לאזניו. אך בהעמק שאלה (קמג, ו) כתב דנראה לחלק בין ק"ש לתפלה, דדווקא בק"ש היכא דאושא מילתא צריך להגביה קולו כדי שיוכל לשמוע, אבל בתפלה אין צריך.

וזהו המכוון בנאמר אצל חנה וקולה לא ישמע, זאת משום דהמעשה אירע בראש השנה בפני המון הומה בביהמ"ק והיה מן הנמנע לשמוע קולה.

וזהו כוונת התוספתא (הובא בטור או"ח, קא) דאמרו בזה"ל יכול יהא משמיע לאוזניו, כבר פירש בחנה וקולה לא ישמע. וכתב הנצי"ב דאיירי באופן דהמקום שמתפלל רועש ביותר ולכן אין לו להגביה קולו, אך במקום שאינו רועש בוודאי מוטב שישמיע לאוזניו.

אולם בטור מבואר לא כך, דהנה הטור הביא בשם י"א דהא דאמר שלא ישמיע קולו בתפלתו, היינו שתהיה בלחש עד שלא תשמע תפלתו לאוזניו, והביאו ראייה לכך מדברי התוספתא. אך כתב הטור דבגמרא דידן אין ממעטים אלא השמעת קולו, דמשמע שמשמיע קולו לאחרים, אך לאוזניו שפיר יכול להשמיע, והכי איתא להדיא בירושלמי יכול יהא מגביה קולו בתפלתו, כבר פירש בחנה וקולה לא ישמע. ואדרבה הדעת נותנת דיותר טוב להשמיע לאוזניו כי בכך יוכל לכוון טפי. וכן כתב הרמב"ם (תפלה ה, ט) וז"ל ולא יתפלל בלבו אלא מחתך הדברים בשפתיו **ומשמיע לאזניו בלחש ולא ישמיע קולו**, עכ"ל. הרי לך דהטור הביא דברי התוספתא אף לענין החובה שלא להשמיע לאזנו.

עוד העירו על הנצי"ב מהא דאיתא בשו"ע (או"ח רו, ג) דאף בשאר ברכות צריך להשמיע לאזניו, ובדיעבד אם לא השמיע לאזניו יצא, ובלבד שיוציא בשפתיו, והמקור לכך הוא מק"ש, א"כ כיצד אפשר לחלק בין ק"ש לשאר דברים. ואולי יש לחלק בין תפלה לשאר ברכות, דרק בתפלה שעומד בפני המלך יש קפידא לא להשמיע לאזנו, ודו"ק.

חרש המוציא אחרים במגילה

שנינו (מגילה יט, ב) הכל כשרין לקרות את המגילה חוץ מחרש שוטה וקטן, רבי יהודה מכשיר בקטן. ואמרינן בגמ' מאן תנא חרש דיעבד נמי לא אמר רב מתנה רבי יוסי היא, דתנן הקורא את שמע ולא השמיע לאזנו יצא רבי יוסי אומר לא יצא, וממאי דרבי יוסי היא ודיעבד נמי לא דילמא רבי יהודה היא ולכתחילה הוא דלא הא דיעבד שפיר דמי, לא סלקא דעתך דקתני חרש דומיא דשוטה וקטן, מה שוטה וקטן דיעבד נמי לא אף חרש דיעבד נמי לא.

ערבות בנשים

וידועים דברי הרא"ש (ברכות פ"ז) דאין ערבות לנשים, ולכן אשה לפי הצד שאינה מחויבת בברכת המזון מן התורה אינה יכולה להוציא את בעלה. [הגם דהאוכל כזית פת שאינו חייב בברכת המזון אלא מדרבנן, יכול להוציא אדם שאכל כדי שביעה מדין ערבות].

אכן הגרע"א (בשו"ת קמא, ז, וכן בהגהותיו או"ח, רעא) כתב דברור הדבר דאין הכוונה שהאשה אינה בכלל ערבות, אלא דדין ערבות אינו אלא לאותו החייב במצוה היא, ולכן על הצד שהאשה אינה חייבת בברכת המזון אף אינה חייבת לדאוג לזולתה בזה, אכן אילו היתה חייבת בברכת המזון יש לה אף חיוב ערבות.

והוסיף דאם נפרש דברי הרא"ש כפשוטו דאין כלל ערבות בנשים, יקשה טובא דהא מבואר במגילה (יט, ב) דחרש המדבר ואינו שומע למ"ד דאם לא השמיע לאזניו לא יצא אינו יכול להוציא אחרים במגילה, דמקרי אינו מחוייב בדבר כיון דאינו יכול להשמיע לאזניו, והכי קי"ל (או"ח, תקפט) גבי תקיעת שופר, דחרש המדבר ואינו שומע אינו יכול להוציא אחרים כיון דאינו מחוייב בתקיעת שופר. וקשה דמדוע לא נימא דיכול

להוציא כדקי"ל בעלמא אע"פ שיצא מוציא, ובהכרח דאין חילוק בין אנשים לנשים, אלא העיקר דבמצוות שאינו בר חיובא, ליתא דין ערבות, ולכן חרש שאינו מחויב במצוות אינו יכול להוציא אחרים.

אונס או אינו בר חיובא

והנה בעיקר דברי הגרע"א דחרש מקרי אינו מחויב בדבר, יש לדון טובא, דבפשטות יש מקום לומר דהוא מחויב אלא דפומא הוא דכאיב ליה, ר"ל שהוא חייב בהמצוה אלא שהוא אונס בקיומה.

ובקובץ הערות (מח, יד) דן בזה, והביא ראייה דהאנוס בקיום המצוה אינו נחשב לפטור מן המצוה, דהא חייב בתשלומין, כגון אם היה אונס בפסח ראשו לכו"ע חייב להביא קרבן פסח בפסח שני, ואף למ"ד דשני תשלומין דראשון והפטור בראשון פטור בשני (פסחים צג, א).

ועל דרך זה הבאנו בפרשת שמות בשם הגר"י ענגיל שכתב להוכיח מדברי הרדב"ז (הובא בסוף המאמר) גבי סומא בחיוב שנים מקרא, דהאנוס נחשב כאינו מחויב בדבר.

גידם לענין כתיבת תפילין

עוד הוכיח מדברי המג"א (לט, ה) דמי שנקטעה ידו השמאלית כשר לכתבת תפילין, ולא קרינן ביה כל שאינו בקשירה אינו בכתיבה, וראיה לזה בסדר חליצה. וכוונתו למש"כ תוס' ביבמות (מד, א ד"ה כל) דחרש וחרשת עולין ליבום אע"ג דאינן חולצים, ולא אמרינן כל שאינו בחליצה אינו ביבום, משום דבני חליצה נינהו אלא דפומייהו הוא דכאיב להו, וה"נ בגידם, ישנו בקשירה אלא דפומיה הוא דכאיב ליה, ואי נימא דאנוס פטור גמור, א"כ גידם אינו בקשירה.

אינו יכול לצאת באופן ההוא

והביא דברי הירושלמי (מגילה ב, א הובא בר"ן שם ד, ב בדפי הרי"ף) דהלועז ששמע בלעז יצא, ואילו עברי ששמע בלעז לא יצא, ועברי שקרא בלעז אינו מוציא בקריאתו את הלועז, דכל שאינו חייב בדבר אינו מוציא אחרים. ומוכח דהא דאין יכול להוציא אחרים כשאינו חייב, אין הגריעותא בגברא, אלא במעשה, דצריך שיהא לגבי המוציא מעשה מצוה, וכיון דקריאה בלעז אינה מעשה מצוה לאדם הבקיא בלשון הקודש, אינו יכול להוציא את הלועז שאינו בקיא בלשון הקודש. ומהאי טעמא המדבר ואינו שומע, כיון דאצלו אינה נחשבת קריאה דמצוה, אף דגברא בר חיובא הוא, אינו יכול להוציא.

ולפי"ז כתב הגרא"ו דאף המדבר ושומע, אם סתם את אוזניו וקרא ולא השמיע לאזניו לא יצא השומע ממנו, משום שאינו יכול לצאת במעשה זה. אלא שתמה דא"כ הו"ל למיתני בכה"ג דהוי רבותא טפי מחרש שאינו יכול לשמוע.

אך בקובץ שמועות (חולין, א) העיר על כך ממש"כ הרא"ש (ריש ערבי פסחים) דהגם דאין קידוש אלא במקום סעודה, מ"מ יכול להוציא אחרים ידי קידוש אע"פ שאינו סועד עמהם. הרי דאמנם אצל המברך אי"ז מעשה מצוה, כל שאצל השומעים הוי מעשה מצוה סגי בהכי. ובהכרח דהא דחרש אינו מוציא אחרים ידי חובה אינו מטעם זה, אלא משום דחשיב אינו מחויב בדבר, דלהוציא אחרים ידי חובה בעינן שיהא חייב בפועל.

אכן כבר העירו על הראיה מהרא"ש, דאמאי לא חשיב מעשה מצוה, הא בידו לסעוד עמהם באותו המקום, אלא דמאחר ואינו עושה זאת לא יצא ידי חובתו, ולא גרע מהיכא דכבר יצא שיכול להוציא אחרים ידי"ח, וצ"ע.

עוד הביא הגרא"ו תמיהת הג"ר מאיר אטלס, דבסוגיא (שם) מקשינן דלמא ר"י היא דלכתחילה אינו מוציא, ותמוה דמהיכי תיתי לן דלדעת ר"י חרש לא יוציא לכתחילה, דבשלמא לר' יוסי א"ש דאינו מוציא היות ואינו מחויב בדבר. אך לר"י הלא אף חרש מחויב במגילה, והיות והיוצא השמיע לאוזניו, מאי איכפת לן דהחרש לא השמיע לאוזניו.

אכן להנ"ל ניחא דהא בעינן שיהא מעשה המצוה אצל המוציא, וה"ה היכא דאצל המוציא הוי מצוה בדיעבד אף אצל היוצא ממנו אין זו רק מצוה בדיעבד, דהא דין שומע כעונה הוא שהשומע יוצא במצוה של המשמיע.

ובריב"ש (שצא) הביא דברי הר"ר חסדאי דפליג על הר"ן וס"ל דהלועז ששמע מהעברי הקורא בלעז יצא, אף דעברי הקורא אינה קריאה דמצוה. ולפי"ז נמצא דהא דחרש אינו מוציא, היינו משום דגברא לאו בר חיובא הוא, ומוכח דאנוס לא חשיב בר חיובא כלל.

חצי עבד במצות פרו ורבו

עוד קשה דהנה איתא בב"ב (יג, א) דמי שחציו עבד וחציו בן חורין כופין את רבו לשחררו לצורך קיום מצות פרו ורבו, והעולם כולו נברא בשביל פרו ורבו כדכתיב לא תהו בראה לשבת יצרה. והקשו בתוס' דאמאי איצטריך טעמא דלשבת יצרה, תיפוק ליה משום מצות פרו ורבו.

וכתבו תוס' דלהכי לא נקט קרא דפרו ורבו, משום דאכן פטור הוא ממצוה זו כיון דהוא אנוס, ולא כייפינן לרבו לעשותו בן חורין בכדי להביאו לכלל חיוב זה, דא"כ בכל העבדים נכוף רבם לשחררם כדי שיתחייבו בכל המצוות. ואי נימא דאנוס חשיב בר חיובא אלא דפומא הוא דכאיב ליה, א"כ אין דמיון כלל בין חצי עבד במצות פרו ורבו לכל העבדים בשאר מצוות דאינן בני חיוב כלל, אלא ע"כ צ"ל כדברי הגרע"א שהאנוס בדבר מקרי אינו מחויב בדבר.

בעל קורא האוטם אוזניו

ובעיקר דברי הגרא"ו שהבאנו דהאוטם אזנו אינו יכול להוציא אחרים ידי חובתם. הנה באבני נזר (או"ח, תלט) דן בשאלה זו, והביא דברי הב"י בשם התשב"ץ דאמנם חרש המדבר ואינו שומע מחויב בכל התורה כולה, מ"מ לענין מגילה חשיב כאינו מחויב בדבר.

וכתב דאף האנוס בדבר חשיב מחויב בדבר [וכדברי הגרא"ו], ולכן מאן דס"ל דאם לא השמיע לאזנו לא יצא היינו משום דלא חשיב דיבור לצאת בו, ולכן אף השומע ממנו דינו כמותו, וכשם שלגבי הקורא לא חשיב מדבר ממש, כמו כן לגבי השומע לא חשיב מדבר ממש.

והוכיח כן מהא דמציינו בגמ' במגילה (יט, ב) דאף למאן דאמר דאם לא השמיע לאזנו יצא, מכל מקום לכתחילה אין החרש יכול לקרות המגילה ולהוציא אחרים. ואי נימא דפסול חרש הוא משום דאינו בר חיובא להוציא אחרים ידי חובתם, א"כ אמאי אינו מוציא ידי חובה בקריאת המגילה, הא בקריאה בר חיובא הוא כיון דאין השמיעה מעכבת, ומה בכך דלאו בר חיובא הוא בשמיעה הלא הצבור שומעים בעצמם, ובהכרח דכיון דלכתחילה צריך לשמוע, לא חשיב קריאה גמורה לצאת ידי חובה כה"ג לכתחילה.

והביא בשם השבות יעקב (ב, לג) שכתב בפשיטות דלמאן דאמר דכשלא השמיע לאזנו לא יצא, עולה דאם החזן הוא כבד שמיעה ואינו שומע אלא אם כן יצעקו אליו בקול גדול, וקריאתו היתה בקול בינוני באופן שבודאי לא שמע את עצמו אינו מוציא אחרים ידי חובתם. הרי לן דאמנם אילו יקרא בקול גדול ישמע את קריאתו [ומה"ט חשיב מחויב בשמיעה], מכל מקום כיון דסו"ס לא שמע ממש אינו מוציא אחרים ידי חובתם.

שחיטת אלם

והנה איתא בשו"ע (יו"ד א, ז) השומע ואינו מדבר, אם הוא מומחה, שוחט אפילו לכתחילה, אם אחר מברך. הרי לן דאע"פ שאינו יכול לומר בעצמו את הברכה מ"מ יכול לצאת ידי חובתו ע"י אחר.

שומע כעונה במקום שאינו יכול לדבר

אולם בשאגת אריה (ו) דן האם אלם יוצא ידי ק"ש מדין שומע כעונה, והביא שבשבלי הלקט מבואר דהעומד בתפלה ושמע קדיש או קדושה איכא מרבוותא דס"ל דשותק ושומע, כיון דקי"ל שומע כעונה. אך ר' אברהם ברבי שלמה כתב דדווקא אם שמע ולא ענה והיה בידו לענות יצא, ואילו העומד בתפלה שאינו יכול לענות לא יצא בשמיעה, ודמי לדרבי זירא דאמר כל הראוי לבילה אין בילה מעכבת בו וכל שאין ראוי לבילה בילה מעכבת בו. ובוודאי דאלם שאינו יכול לענות אינו יוצא י"ח בשמיעה גרידא, דהו"ל אינו ראוי לבילה.

אכן כתב דרש"י ותוס' הביאו דברי הבה"ג דפליג עליה וס"ל דכה"ג ישתוק וישמע, ואפילו תוס' שחולק על רש"י אינו מטעם דכל הראוי לבילה, אלא כיון דשומע כעונה הוי ליה הפסק, ולכן לא ישתוק וישמע. אכן יתכן לומר דעד כאן לא פליגי הני רבוותא עליה דראב"ש אלא בעומד בתפלה, דהאדם גופיה הלא ראוי לענות אלא דאריה הוא דרביע עליה משום איסור הפסקה וחשיב לדידהו ראוי לבילה, משא"כ באלם אפשר דמדודו דהו"ל אינו ראוי לבילה, דכיון דא"א לו לדבר ולהוציא את עצמו ידי חובת ק"ש א"א לו לצאת ע"י שישמע מפי אחר משום שומע כעונה.

והסיק השאג"א דהכא לא שייכא הך כללא דאינו ראוי לבילה, דדווקא התם כיון דכתב רחמנא מצות בילה במנחה לכתחילה, אע"ג דקי"ל דאם לא בלל כשר, מ"מ ראוי לבילה בעינן, דהא לכתחילה בעינן בילה למצוה, וכל שא"א לקיים מצות בילה במנחה זו הרי שהיא מעכבת אף בדיעבד. משא"כ הכא הא לכתחילה שומע כעונה, וא"צ לקרות בפיו דווקא ואף לכתחילה בשמיעה סגי ליה, ופיו של חברו כפיו דמי, א"כ אפילו אם אינו ראוי לקרות בעצמו מחמת שהוא אלם מ"מ לא גרע בזה.

והביא ראייה לכך מהא דאיתא בגמ' בר"ה (כט, א) דמי שחציו עבד וחציו בן חורין אינו מוציא לא את מינו ולא את שאינו מינו, וא"ר הונא ולעצמו מוציא, א"ל ר"נ לרב הונא מ"ש לאחריים דלא דלא אתי צד עבדות ומפיק צד חירות לעצמו נמי לא אתי צד עבדות דידיה ומפיק צד חירות דידיה, אלא אמר ר"נ אף לעצמו אינו מוציא. הרי לן דאמנם חצי עבד וחצי בן חורין אינו יכול להוציא את עצמו ידי חובה מ"מ חייב בתקיעת שופר, ואין לו תקנה אלא ע"י שישמע תקיעת שופר מאחר המחוייב בדבר. ואמאי נימא דכל שאינו ראוי לבילה בילה מעכבת בו, והואיל ואין יכול להוציא את עצמו ע"י תקיעתו ה"ה דאין יוצא י"ח ע"י שמיעתו מאחר, ובהכרח דכל כה"ג אינו ענין לאינו ראוי לבילה.

גדר שומע כעונה

[דרך אגב מלשונו של שאג"א משמע שנוקט בגדר שומע כעונה כעין דברי החזו"א ודלא כבית הלוי. דכידוע דן הבית לוי לחדש שבברכת כהנים לא אומרים שומע כעונה, ר"ל כהן אינו יכול להוציא חברו מטעם שומע כעונה, משום דבעינן שידבר בקול כמדבר לחברו, כדכתיב כה תברכו את בני ישראל, כאדם המדבר לחברו. וע"י שומע כעונה אינו מקיים דין זה. שגדר שומע כעונה אינו אלא ששמיעה הוי סוג ואופן של דיבור, אבל אין כאן דיבור בקול. החזו"א חולק עליו דשפיר יש כאן קיום של קול רם משום שגדר שומע כעונה הוא שע"י שמיעתו הוא מצטרף להדיבור של חברו, ואם הדיבור של חברו הוי בקול רם אז גם השומע יש לו קיום זה. מלשונו של השאג"א דהוי פיו של חברו כפיו שלו, משמע שאין זה סוג דיבור חדש, אלא שיוצא ע"י הדיבור של חברו. ואכמ"ל.]

האם שומע כעונה הוא לכתחילה

והנה הא דנקט השאג"א דאין טעם כלל לכתחילה שיקרא לעצמו, ויכול לסמוך על שומע כעונה. זהו שלא כדעת הראשונים.

דהנה כתבו תוס' (סוכה לח, ב) וז"ל ומדנקט לשון מצוה בראשי פרקים ובראש הללויה ולא נקט הכי באידך, אשמועינן דאע"ג דבאמצע הפרק שומע כעונה אף על פי שלא ענה, דבראשי פרקים מיהת מצוה לענותו שלא יפטור עצמו בשמיעה, עכ"ל.

וכן מבואר להדיא בר"ן (סוכה יט, ב בדפי הרי"ף) בהא דכתב רש"י דהמתפללים בצבור וש"צ אומר קדושה או יהא שמיה רבא ישתקו מתפלתן וישמעו והרי הן כעונין. והקשו עליו מדאמרינן (ברכות כא, ב) הנכנס לביהכ"נ ומצא צבור שמתפללים אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע ש"צ לקדושה או למודים יתפלל ואם לאו אל יתפלל. ואמאי לא יתפלל כדרכו וכשיגיע ש"צ לקדושה ומודים ישתוק, אלא ודאי אין לעשות כן משום דאם היה שותק כיון דשומע כעונה הוי הפסק. ודחה הר"ן דאין זו ראייה וז"ל, דאע"ג דשומע כעונה אפ"ה עונה עדיף טפי ומצוה מן המובחר, עכ"ל.

וביד אברהם (בהגהותיו ליו"ד שם) השיג על דברי השאג"א מהא דאמר רבא (יבמות קד, ב) השתא דאמרת קריאה לא מיעכבא לפיכך אלם ואילמת שחלצו חליצתן כשירה. ואי נימא כדבריו הלא אף אי נימא דקריאה מעכבא מ"מ יכול לשמוע מאחר מדין שומע כעונה.

הפרת חרש

ובעיקר דברי השאג"א דכל הראוי לבילה לא שייך אלא היכא דלכתחילה מוטל עליו לעשות כן, הקשו עליו מהא דאמרינן בנדירים (עג, א) בעי רמי בר חמא חרש מהו שיפר לאשתו, אם תמצא לומר בעל מיפר בלא שמיעה משום דבר מישמע הוא, אבל חרש דלאו בר מישמע הוא, היינו דר' זירא דאמר רבי זירא כל הראוי לבילה אין בילה מעכבת בו, וכל שאין ראוי לבילה מעכבת בו, או דילמא ושמע אישה לא מעכב, ופשטינן מהא דתניא ושמע אישה פרט לאשת חרש, שמע מינה. הרי לן להדיא דהך כללא דכל שאינו ראוי לבילה איתא אף היכא דאין דין לכתחילה, דהא הכא ליתא לדינא דלכתחילה ישמע הבעל.

ראוי לביאת מים

ויש שהוסיפו להקשות על דבריו, דהנה איתא בקידושין (כה, א) בההיא עובדה דשפחה של בית רבי טבלה ועלתה ונמצא עצם בין שיניה, והצריכה רבי טבילה אחרת, ואמרינן דנהי דביאת מים לא בעינן, מקום הראוי לבוא בו מים בעינן, וכדרכי זירא דאמר רבי זירא כל הראוי לביילה אין בילה מעכבת בו ושאינו ראוי לביילה בילה מעכבת בו. והא התם אין כלל ענין שהמים לכתחילה יכנסו לכל המקומות, ועם זאת אמרו שם הך כללא דכל הראוי לביילה.

גדר אחר בדינא דכל הראוי לביילה

אלא דבעיקר הדמיון להא דכל הראוי לביילה נראה דיש לדחות זאת באופן אחר, דבכל האופנים דמצינו הלכה זו דאינו ראוי לביילה במה שהוא עושה היה ראוי לעשות דבר נוסף, כגון בילת שמן, או כניסת המים וכדומה, משא"כ בשומע כעונה הלא אם יוצא מכח השמיעה לא שייך כלל להוסיף אף דיבור, ואינו חסר דיבור, אלא דיוצא באופן אחר, ובזה ליתא לדינא דראוי לביילה.

והעירוני הרב שלמה זלמן קוליץ שליט"א דיתכן לפרש על דרך זו כוונת השאג"א [ויתיישבו לנכון ב' הקושיות הנ"ל] דלעולם אין כוונתו לתלות כללא דרבי זירא דדוקא היכא דבעינן לכתחילה לעשות הדבר, אמרינן לכללא דראוי עכ"פ בעינן, אלא כוונתו דכלל זה אינו אמור אלא היכא דבצורת הקיום השלמה של המצוה או לכתחילה ישנם פרטים נוספים שאינם מתקיימים כראוי, דבהא אמרינן דכל שאין הפרטים יכולים להתקיים פסול כיון דראוי מיהא בעינן, אך בכל מקום דמחמת עיקר קיום המצוה ניתן לכתחילה לקיימה אף באופן אחר, שבו יחשב שהתקיים כראוי כל האמור באותה מצוה, וכגון מצוה התלויה בדיבור, דע"י דין שומע כעונה מקיים את המצוה בשלמות אף שלא הוציא זאת בשפתיו, דבהא ליתא לכללא דרבי זירא שכן המצוה התקיימה בשלמות אף מכח השמיעה גרידא.

לעומת זאת גבי הפרת הבעל אף דלכתחילה ליכא מצוה לשמוע הנדר, מ"מ כיון שאמרה תורה ושמע אישה, הרי שכאשר מיפר ללא שמיעה לא נתקיימה הפרשה כולה בשלמות, דלא ניתן להחשיבו כשומע אם לא שמע, אלא דניתן לומר דאין הדבר לעיכובא בחלות ההפרה, ובהא שפיר אמרינן לכללא דרבי זירא [וה"ה] גבי ביאת מים בטבילה, אף שאם לא באו המים הטבילה בכללותה כשרה, מ"מ באותם מקומות לא נעשה מעשה טבילה דביאת מים].

עניית אמן

אכן בעיקר נדון זה אם שייך שומע כעונה היכא דאינו יכול לענות בפועל, הנה כבר כתב הריטב"א (סוכה לח, ב) דבכל דבר שיוצא ידי חובתו על ידי אחרים דיש לו לענות אמן, מ"מ אם שמע ולא ענה כלל יצא. מיהו כל זה דווקא בראוי לענות, אך אם אינו ראוי לענות כגון שאינו נקי או שמתפלל ואינו רשאי להפסיק אינו יוצא בשמיעה. ולפיכך אמרו במי שנכנס לבית הכנסת ומצא צבור מתפללין דאם אינו יכול להתחיל ולגמור תפלתו עד שלא יגיע הש"צ לקדושה לא יתחיל כדי שיאמר קדושה עם הצבור, ולא סגי ליה שישתוק בתוך תפלתו מכיון שאינו רשאי לענות, עכ"ד.

והנה הרא"ש (ברכות ג, ב) הביא כי פעם אחת היה ר"י ז"ל אונן ואכל בלא הבדלה, אמרו לו תלמידיו ונבדיל לפניך, אמר להם האמרינן בירושלמי אם ברכו אין עונה אחריהם אמן, עכ"ד. ובפשטות צ"ב מה ענה להם הא קי"ל דשומע כעונה אע"פ שאינו עונה אמן.

ונראה להוכיח מזה דאמנם שומע כעונה סגי אף בלא עניית אמן, כל זה דווקא היכא דבידו לענות אמן, ולכן אונן האסור בעניית אמן אינו יוצא אף בשומע כעונה. ומעתה אף אלם שאינו יכול לענות אמן אינו יוצא ע"י שומע כעונה.

אולם כבר העירו לי דמצינו שומע כעונה אף היכא דלא שייך עניית אמן, כגון במקרא מגילה דמהניא מדין שומע כעונה הגם דלא שייכא גביה עניית אמן.

שומע כעונה בפני הערוה

והנה כתב בחיי אדם (ד, יב) דמדכתיב (דברים כג, טו) ערות דבר, קיבלו חז"ל (שבת קג, א) דדווקא דיבור כנגד הערוה אסור, ואילו הרהור שרי. ועם זאת אם שמע ברכה מסוימת הגם דבכוונתו לצאת בה אינו יוצא ידי חובה, דליכא למימר גביה שומע כעונה כיון דאסור לדבר בדבר שבקדושה בפני הערוה, עכ"ד.

אכן דבריו צ"ע דהא קי"ל בשו"ע (או"ח קד, ז) דהעומד בתפלה אינו פוסק לא לקדיש ולא לקדושה, אלא ישתוק ויכווין למה שאומר הש"ץ, ויחשב כעונה. הרי לן דאמנם אינו יכול לענות מ"מ שפיר יוצא מדין שומע כעונה.

ובדבריו שם ציין לדברי המג"א (פה, ב) וז"ל מיהו ביו"ד (א, י) משמע כשהוא ערום וחברו מברך אסור לכוון לשמוע הברכות לצאת בברכתו, דליכא למימר ביה שומע כעונה דהא אסור לענות, ע"ש בט"ז וש"ך, עכ"ל.

אכן תמוה לומר דכוונת הש"ך והט"ז דהחסרון בזה הוא משום דאינו יכול לומר לעצמו, ויותר נראה [כפי שיבואר] דכוונתם משום דכה"ג אסור לשומע לכוין למה שאומר חברו. דהנה איתא בשו"ע (שם) דערום לא ישחוט לכתחילה, כיון דאינו יכול לברך. וכתב הש"ך דאף אדם אחר אינו רשאי לברך כנגדו כמבואר בטור, ואף נפסק בשו"ע (או"ח עה, ד). ועוד דכיון שהוא ערום אינו רשאי לכוין בברכת חברו, וליכא למימר שומע כעונה גביה.

והוסיף הט"ז (יט) וז"ל דלא מהני בזה מה שיברך אחר ויהפוך פניו לצד אחר, כיון דהערום צריך לכוין לשמוע הברכה והוא אסור בכך לכתחילה, עכ"ל.

וכן כתב בפרישה וז"ל והא דכתב רבינו גבי שומע ואינו מדבר שיכול לשחוט לכתחילה כשאחר מברך, וכאן כתב סתמא אינו רשאי לשחוט דמשמע אפילו אחר רוצה לברך, י"ל דגבי חרש שאינו מדבר ושומע שיכול לכוין הברכה יכול לשחוט על סמך הברכה שיברך האחר דקי"ל שומע כעונה, אבל הערום שאפילו להרהר בדבר קדושה אינו רשאי, ואף אם יברך אחר אינו רשאי לכוין לברכתו הילכך ליכא למימר שומע כעונה, עכ"ל.

כדברינו מבואר בפרמ"ג (משבצ"ז, יט) שהביא קושיית הפרי תואר דמדוע לאסור זאת הלא הרהור לאו כדיבור דמי. ובתבואות שור (סט) כתב דשומע כעונה אסור בערום כיון דחשיב כעונה, ויפה כתב. ולפי"ז ה"ה בקריאת המגילה וכדומה נימא דשומע כעונה לא אמרינן היכא דהוא ערום, עכ"ד. וע"ע בש"ד (י"ד שם לז) וצ"ע.

שומע כעונה בק"ש

והנה בעיקר נדון השאג"א הנ"ל האם אלם יכול לצאת ידי ק"ש מדין שומע כעונה, כבר מצינו נדון רחב האם אכן ניתן לצאת ידי ק"ש מדין שומע כעונה. דהנה כתב בשו"ע (או"ח סא, כו) דיש הנהגים לקרות קריאת שמע בקול רם, ויש הנהגים לקרותו בלחש. וכתב המג"א (טז) כי בתשובת מהר"מ אלשקר (ו) נתן טעם בשם רבינו האי והרשב"א דאין לקרותה בקול רם שמא יבטח מאן דהו על השמיעה ולא יקרא בעצמו. ואילו לדעת הרא"ם (א, מא) השומע ואינו קורא יצא. הרי לן דנחלקו גדולי עולם האם יוצא ידי חובת ק"ש מדין שומע כעונה.

ובפרי חדש (או"ח סב, א) הביא מתשובת הרא"ם (מב) דלעולם לא אשכחן מאן דאמר דהשומע קריאת שמע כאילו קראה. וראיה לדבר דהריטב"א (ר"ה כט, א) כתב דאינו מוציא בקריאת שמע ותפלה את הבקי וכו'.

ותמה עליו הפר"ח דהא בכל התורה קיימא לן (סוכה לח, ב) דשומע כקורא, והראיה שהביא מהריטב"א היא מנגדתו, שהרי כתב דמוציא את שאינו בקי, אלמא דשומע קריאת שמע כאילו קרא אותה. ולא ממעטינן בירושלמי (ברכות ב, ג) אלא קריאת שמע ותפלה וברכת המזון. והטעם דקריאת שמע דכיון שהוא בקי ראוי שכל אחד ואחד יהא משנן בפיו, ולא משום דשומע אינו כקורא. ותפלה משום דהוי רחמי, וברכת המזון משום דכתיב (דברים ה, י) ואכלת - מי שאכל הוא יברך, ואף באלו אם הוא בור, חברו מוציא, עכ"ד.

איברא דהנה בריטב"א (מגילה ב, א) כתב דהא דקתני לישנא דמגילה נקראת ולא קתני לישנא דקורין את המגילה כדקתני (ברכות ב, א) קורין את שמע, משום דהכא קריאה אחת שאחד קורא וכולם בשמיעה, משא"כ בק"ש דכל אחד מהם חייב לקרוא ולשנן בפיו ואין אחד מהם מוציאם ואפילו בצבור וכדאיתא בירושלמי (ברכות ג, ג), עכ"ל. ומשמע להדיא דלא כהפר"ח.

ובשו"ת הרא"ם (שם) הביא דברי האבודרהם דבקריאת שמע ובתפלה הש"ץ מוציא את שאינו בקי אף על פי שיצא, ודווקא בעשרה אבל ביחיד אף על פי שיצא אינו מוציא.

אכן יש לתמוה עליו דהאבודרהם (בדיני קריאת שמע) כתב להדיא דאינו מוציא בק"ש כלל, וז"ל יש לשאול למה אומר ש"ץ ברכות ק"ש בקול רם כדי להוציא את מי שאינו יודע, וק"ש אומר בלחש שאין האחרים שומעים, א"כ למה השמיעם הברכות. וי"ל כי מברכות ק"ש יכול ש"ץ לפטור את מי שאינו יודע מפני שהדבר תלוי בשמיעה כמו בקריאה, אבל מק"ש אינו יכול לפטור משום שנאמר ודברת בם, משא"כ בקריאת התורה בצבור שהיא תקנת עזרא (ב"ק פב), עכ"ל.

ועוד כתב האבודרהם דגדולה מזו יש מן המפרשים שכתבו כי אלו הנוהגים לקרוא קריאת שמע עם הצבור בקול רם לא יפה הם עושים, כי לפעמים יסמוך על שליח צבור בקריאת קצת מילות ולא יוציא אותם בפה, מה שאין כן כשקורא לבדו. וכתב רבינו האי גאון ז"ל בתשובה על הקוראים קריאת שמע בקול רם, וז"ל אבל מעליא איהו בלחש דלא יתאבד מן בר נש תיבא חדא או תרין, דהא כל חד חייב בקריאתה וכולהו כתבין בחושבנא ואצטריך לאשלמא לון בכל יומא, ומאן דגרע חדא מנייהו כאלו גרע עלמא, ועל דא בקריאתה בקול זמנין דשתיק פורתא וצבורא יקראו להלא ויקרא בהון מההוא תיבה דאינון אמרין וידלג תיבה או תרין ויתירו על דא בלחש כל חד יקרא ולא יגרע כלום, עכ"ל.

ובמשנ"ב (סא, מ) כתב וז"ל לענין אם יוצא בק"ש ע"י אחר שיכוין להוציאו, עיין במג"א ופרמ"ג רוב האחרונים סוברים דיוצא בזה, ועדיף זה מהרהור, דהרהור לאו כדיבור דמי משא"כ בזה דשומע כעונה, וכתב ע"ת ונראה דדווקא במבין הלשון ואפילו בלה"ק בעינן דווקא שיבין השומע, עכ"ל.

ק"ש בקול רם ביחד עם הצבור או בלחש

ובשו"ת הרדב"ז (ג, תמו) דן האם מוטב לקרוא ק"ש כל אחד בלחש, או שמא מוטב לקרוא בקול עם הצבור. וכתב דאמנם הרשב"א כתב לקיים המנהג שנהגו במקצת מקומות לומר ק"ש בלחש כדי שלא יבא לצאת ע"י שמיעה מחבירו. או שמא יבא לדבר בינתיים כמש"כ ברבינו יונה ז"ל ג"כ לקיים המנהג. או שמא יתבלבל בקריאה וידלג מקצת תיבות ויתחיל עם הש"ץ. אבל כתב דלא נאמרו אלו הטעמים אלא לקיים המנהג שנהגו לקרות בלחש, אבל המנהג היפה הוא בקול רם כמנהגנו. לפיכך הקורא כמנהגנו בקול רם לבדו שלא עם הצבור לא יפה עשה, שהרי אמרו במדרש בשעה שהשכינה באה לביהכ"נ ורואה אותם אומרים הזמירות ומקצת מאחרין ומקצת מקדימין מיד מסתלקת, ואם בזמירות אמרו כך כ"ש בק"ש שהיא יחודו של מקום ב"ה. ותו דאמרין דיש בה רמ"ח תיבות כמנין אברים של אדם, וכל אבר ואבר לוקח מלה אחת ומתרפא בה, ואינו דומה הדיבור היוצא מפי הרבים כדבור היוצא מפי היחיד. ועוד דאין חבוש מתיר עצמו מבית האסורין. ועוד דיש לחוש שמא ימהר כ"כ, והחזן ישהא הרבה עד שיהיה שיעור כדי לגמור את כל הברכה. ועוד דמחזי שאינו מתפלל למי שהצבור מתפללין. ולכן יאמר עם הש"ץ מילה במילה ויתכוין שלא ידלג דבר, וליכא למיחש לבלבול כיון שק"ש שגורה בפי הכל.

טעם האבודרהם משום דכתיב ודברת בם

כתב בספר אבודרהם (דיני קריאת שמע) וז"ל יש לשאול למה אומר ש"ץ ברכות ק"ש בקול רם כדי להוציא את מי שאינו יודע, וק"ש אומר בלחש שאין האחרים שומעים. ות"י כי מברכות ק"ש יכול ש"ץ לפטור את מי שאינו יודע מפני שהדבר תלוי בשמיעה כמו בקריאה, אבל מק"ש אינו יכול לפטור משום שנאמר ודברת בם, מה שאין כן בקריאת התורה בצבור שהיא תקנת עזרא (ב"ק פב), וקריאת מגלה ותקיעת שופר ותפלה מפני שהדבר תלוי בשמיעה כמו בקריאה, וש"ץ יכול לפטור מאה אלף איש, אבל מתלמוד תורה אין ש"ץ יכול לפטור לשום אדם. ועוד כי אין בור בעולם שאינו יודע לומר פסוק שמע ישראל, ובכך יצא ידי חובתו ולפיכך השמיעם הברכות.

דין בגברא או בקול

והנהגה בפתח דברנו העלנו לדון האם במקום רועש חובה להגביה קולו. ובספר חבצלת השרון כתב דיש לחקור בהא דלכתחילה בעינן להשמיע לאוזניו, האם זהו דין בקול, היינו דאין אופן לשמוע את הקול כשהוא במקום רועש. או שמא זהו דין בגברא דלכתחילה מוטל עליו לשמוע היוצא מפיו.

ונ"מ בזה בכה"ג דמה שאינו שומע הוא משום הרעש, דאי נימא דזהו דין בקול י"ל דהיכא דבמקום שמה שאינו שומע הוא משום שיש רעש חיצוני אין כלל חסרון בקול גופיה, שכן בהעדר הרעש היה ניתן שפיר לשומעו. אך אי נימא דזהו דין בגברא דרמי עליה לכתחילה לשמוע מה שמוציא מפיו, א"כ מה לי דאינו שומע משום הרעש, סוף סוף הא לכתחילה צריך לשמוע.

כתיבה כדיבור

ולאור הנ"ל כתב ליישב טענת הגרע"א, דכידוע נחלקו האחרונים האם כתיבה כדיבור לענין מצוות שבדיבור, שבש"ת רע"א (ל) הביא קושיית דודו הג"ר וואלף איגר אהא דאיתא (תרומות א, א) דאלם לא יתרום משום שאינו יכול לברך, ואם איתא הרי יכול לכתוב הברכה, אלא ע"כ דכתיבה אינה כדיבור לענין מצוות שבדיבור. ודחה זאת הגרע"א די"ל דאמנם כתיבה כדיבור ומה"ט מהניא בדיעבד, מ"מ לכתחילה בעינן שישמיע לאוזניו, והלא ע"י כתיבה אין כאן כלל השמעת האוזן, עכ"ד.

ולהנ"ל הלא הדבר תלוי בטעמא דמילתא דצריך להשמיע לאוזניו, דאי נימא דזהו דין בקול, א"כ י"ל דבכתיבה ליכא חסרון כלל, דהא כתיבה הוי אופן דיבור דלא שייך כלל להשמעת האוזן. אך אי נימא דזהו דין בגברא שישמע מה שהוא מוציא מפיו א"כ ה"ה בכתיבה איכא חסרון.

סומא בשנים מקרא

והנה בשו"ת הרדב"ז (ג, תכה) כתב דאף למ"ד סומא חייב במצוות, מ"מ פטור מחיוב שנים מקרא, כיון דדברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם על פה, וזה א"א בכתב דהא אינו רואה. וכן פטרינן ליה מכל מצות התלויות בראייה, אפילו שהם מן התורה, כגון לעלות וליראות ועדות, וכ"ש דפטור מחיוב זה דהוי מדרבנן בעלמא. ואע"ג דהכא אפשר ע"י שמיעה, לא מצינו דבר שיהיה פטור ע"י עצמו משום דלא שייך ויתחייב ע"י אחרים. וראיה מהא דרב ששת הוה מהדר אפיה וגריס בשעה שהיו קורין בתורה, ואיכא מ"ד משום דר"ש סגי נהור הוה ולא היה חייב בשמיעת התורה, ומש"ה מהדר אפיה וגריס, הרי לן דאם אינו מחויב בקריאה אינו מחויב אף בשמיעה, עכ"ד. ונמצא לדבריו דאלם שאינו יכול לברך, יהיה פטור מלשמע את הברכה מאדם אחר.